

Επιστημονικό Άρθρο

Οι Παράδοξες Περιπέτειες των Ιστορικών Πηγών: «Το Κρυφό Σχολειό»

Αντώνης Α. Σμυρναίος
Καθηγητής Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορίας της Νεοελληνικής
Εκπαίδευσης και Διδακτικής της Ιστορίας,
Διευθυντή, Εργαστηρίου Εκπαιδευτικής Ιστορίας,
ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Ελλάδα

Η εισήγηση επιχειρεί να εισαγάγει έναν προβληματισμό πάνω στην αντιμετώπιση του «Κρυφού Σχολειού» ως Εθνικού Μύθου. Ξεκινά από την αμφισβήτηση της θετικιστικής αντιμετώπισης των ιστορικών πηγών, διατυπώνοντας μια σειρά από θεμελιώδεις προϋποθέσεις, οι οποίες θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη από συγγραφείς, αλλά και αναγνώστες της ιστοριογραφίας, ώστε η περιήγηση και η ερμηνεία τους να αποβαίνει εντέλει περισσότερο γόνιμη. Στη συνέχεια εκφράζονται μερικές ενστάσεις στη σύγχρονη απο-μυθοποίηση του «Κρυφού Σχολειού», οι οποίες προέρχονται από την εφαρμογή των παραπάνω προϋποθέσεων, παρέχοντας και κάποιες ιστορικές πηγές που υποδεικνύουν μια διαφορετική αντιμετώπιση του προβλήματος.

Λέξεις-κλειδιά: Κρυφό Σχολειό, εθνικός μύθος, ιστορικές πηγές, ιστοριογραφία, θετικισμός, απομυθοποίηση, νεοελληνική εκπαίδευση, οθωμανική περίοδος, ιστορική ερμηνεία, συλλογική μνήμη

Εισαγωγή

Η ιστορία είναι εγγενώς μια παράδοξη περιπέτεια, μια παραδοξότητα που διοχετεύεται αναπόφευκτα και στην ιστοριογραφία, διότι είναι ευάλωτη σε λάθη, πάθη, συμπάθειες, αντιπάθειες, αμφισημίες, χειραγωγήσεις, παρανοήσεις κλπ. Το παρελθόν είναι τυπικά και ουσιαστικά ανεπίσκεπτο. Καμιά μηχανή του χρόνου, παρά τη σφοδρή, κάποτε, ανθρώπινη επιθυμία, δεν μπορεί να μας μεταφέρει εκεί για να αντιληφθούμε και να κατανοήσουμε τι πραγματικά είχε τότε συμβεί¹. Η όποια γνώση μας για το παρελθόν δεν μπορεί παρά να είναι *διαμεσολαβημένη*, διυλισμένη δηλαδή μέσα από τις ποικίλες οντολογίες των συγγραφέων των πρωτογενών και δευτερογενών ιστορικών πηγών, τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες και τις ιδεολογίες και κοσμοθεωρίες που κυκλοφορούσαν τότε, στο μεταξύ μας διάστημα, αλλά και σήμερα.

¹Όπως θα μας υπενθυμίσει ο F.R. Ankersmit, «το μόνο που έχουμε από το παρελθόν είναι κείμενα και μπορούμε να συγκρίνουμε, μόνο κείμενα με κείμενα, χωρίς να έχουμε τη δυνατότητα να επαληθεύσουμε τα συμπεράσματά μας συγκρίνοντας τα προς μελέτη κείμενα ...με το ίδιο το παρελθόν...». F.R. Ankersmit (1990), «Reply to Professor Zagorin», *History and Theory*, 29(3), p. 281.

Πρόκειται για μια πραγματικότητα, την οποία κάποιιοι από τους ιστοριογράφους, ακόμη και σήμερα, αρνούνται, απωθούν ή τροποποιούν κατά το δοκούν, στην προσπάθειά τους να «αποδείξουν» ότι η ιστοριογραφική τους εκδοχή είναι εντέλει η «αληθινή» ή, έστω, η περισσότερο «αληθινή» από αυτές των εκάστοτε αντιπάλων τους². Κι αυτό, διότι η ίδια η φύση της ιστοριογραφίας είναι κατ' εξοχήν *πολεμική*³. Δεν γράφεται στο κενό ή από έναν αδιαφοροποίητο ανιδιοτελή καημό, αλλά απαντά σε συγκεκριμένες θέσεις και ερωτήματα των προγενεστέρων ή των συγχρόνων, με ευγενικό, ειρωνικό ή επιθετικό τόνο, πάντοτε όμως στην προσπάθειά της να επιβεβαιώσει, να προωθήσει ή να αντικρούσει τους λόγους των άλλων⁴.

Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό, ως κυρίαρχη τάση εμφανίζεται και η «απομυθοποίηση» της λεγόμενης «ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας». Ο ιστοριογράφος που αναλαμβάνει κάθε φορά το έργο της «απομυθοποίησης» πρώτα κρυσταλλώνει μέσα του και επιχειρεί να υποβάλλει/επιβάλλει γύρω του την ιδέα ότι ο αντίπαλος ιστορικός ή ο ιστοριολογών είναι εξάπαντος ιδεολογικά προκατειλημμένος, ιδεοληπτικός, και ότι με αφετηρία τη συγκεκριμένη ιδεολογική του προκατάληψη χειρίζεται και ερμηνεύει τις ιστορικές πηγές και ακολούθως συγγράφει την ιστορία του. Αυτήν μάλιστα τη συγγραφή την περιγράφει ως μυθοποιητική και προπαγανδιστική, η οποία έχει ως θεμέλιο μια ανορθολογική ειδικά πρόσληψη της παρελθούσας πραγματικότητας, σε αντίθεση όμως με τη δική του, που την εκλαμβάνει πάντοτε ως επιστημονική και ορθολογική. Έτσι, η «απομυθοποίηση» γίνεται μια παντίερα που κυματίζει όχι μόνο μέσα στα κατ' εξοχήν ιστοριογραφικά κείμενα, αλλά και στον δημόσιο, ακαδημαϊκό, δημοσιογραφικό και σχολικό λόγο, εξασφαλίζοντας ένα ιδιαίτερο prestige, μια αυθεντία σε αυτόν που την κρατά και τη σείει. Ό,τι δεν ταιριάζει στην αποσκευή του απομυθοποιητή διατυμπανίζεται λοιπόν ως *μύθος* και, ειδικά στο σύγχρονο πλαίσιο της αποδόμησης της έννοιας του έθνους και της εθνικής ταυτότητας, ως «εθνικός μύθος», ως «φαντασιακή κατασκευή», ως προπαγάνδα, κάποτε επικίνδυνη, βασισμένη σε «κατασκευασμένα», «μη αληθή» δηλαδή στοιχεία.

Τι κρύβεται όμως πίσω από την υπόθεση και τις καταγγελίες περί «εθνικού μύθου»; Κρύβεται η παλιά θετικιστική και εμπειριστική αντίληψη περί ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα, που πρέσβευε ότι αναζητώντας και βρίσκοντας κάποιες ιστορικές πηγές βεβαιωνόμαστε ότι *έχουμε πλέον ιστορία* και ακολούθως, εντέχνως ή ατέχνως *εκλογικεύοντας*⁵, *αποδεικνύουμε με την ιστοριογραφία* τη δική μας ή της ομάδας μας

²Επιχειρώντας να απαντήσει σε αυτή τη διάχυτη χρήση της ιστορίας, ο Mazower θα σημειώσει: «Σήμερα χρειαζόμαστε ένα άλλο είδος ιστοριογραφίας – λιγότερο χρήσιμο ως πολιτικό εργαλείο αλλά ικανό να μας φέρει πιο κοντά στις πραγματικότητες του παρελθόντος – που θα βλέπει το παρόν ως μία μόνο από τις πιθανές εκβάσεις των αγώνων και των αβεβαιοτήτων των προγόνων μας». Mark Mazower (2004), *Σκοτεινή Ήπειρος: Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 15.

³Αντώνης Λ. Σμυρναίος (2020), *Η Ιστορία ως επιπτώχωση: Από μια ιστοριογραφία βουλμική σε μια υδροκεφαλική Διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα: Γρηγόρης, σ. 162-175.

⁴«Σκοπός μιας μαχόμενης κοσμοθεωρίας δεν είναι επομένως η επιστημονική κατανόηση του αντιπάλου, παρά η υπεραπλουστευτική του παρουσίαση με τρόπο που να δικαιώνεται η αμείλικτη καταπολέμησή του». Παναγιώτη Κονδύλη (2002), *Μελαγχολία και Πολεμική*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 54.

⁵Η εκλογίκευση αποτελεί μια «εύλογη, εύλωτη μετάφραση της εμπειρίας που απέκτησε [ο ιστορικός] από την διατριβή του με τις ιστορικές πηγές, πηγές οι οποίες όμως επίσης μετέφρασαν/εκλογίκευσαν την πραγματικότητα του παρελθόντος». Αντώνη Λ. Σμυρναίου (2023), *Ιστορούμεν δι' εμπιστοσύνης: Η εμπιστοσύνη ως ιστοριογραφική μεταβλητή*, Αθήνα: Αρμός, σ. 95. Όπως θα σημειώσουν, από μια

αντίληψη για το παρελθόν. Καταγόμενη από τις φυσικές επιστήμες, αυτή η ιστοριογραφία ήθελε να αντιμετωπίζει και τα ιστορικά φαινόμενα ως *μετρήσιμα*, και ό,τι δεν ήταν δυνατόν να μετρηθεί δεν μπορούσε και να αξιολογηθεί.

Παραθεωρείται ή απωθείται λοιπόν το γεγονός ότι οι ιστορικές πηγές (ως έργα ανθρώπων) μας παρέχουν μόνο διαμεσολαβημένα, υποκειμενικά *απεικασματα* των γεγονότων του παρελθόντος. Η ιστορία δεν γράφεται απλώς συλλέγοντας και συγκρίνοντας ίχνη και μαρτυρίες. Οι μαρτυρίες είναι λόγια ή εικόνες που θέλουν συζήτηση: *από πού/πότε/ποιον βγήκαν, πώς και γιατί, σε ποιον/ποιους ειπώθηκαν, τι υπηρετούσαν, που στόχευαν, ποιον πολέμουσαν ή υπερασπίζονταν, τι συνέπειες είχαν κλπ. κλπ.*⁶ Επιπλέον, χρειάζεται να υπάρχει μια πρωταρχική/προκαταβολική, κρίσιμη και γόνιμη διερώτηση του ίδιου του ιστορικού, καθώς και των αναγνωστών του, για τους λόγους και τις προϋποθέσεις που προβαίνουν στη γραφή και στην ανάγνωση της ιστορίας. Διότι η ιστορία «είναι ένας *ατέλειωτος διάλογος* ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν»⁷. Όλη αυτή η περιπέτεια όμως δεν επιτελείται στο κενό, δεν είναι ουδέτερη, αλγοριθμικά κατοχυρωμένη ή αντικειμενική⁸, αλλά υπόκειται στη, συνειδητή ή ασυνειδητή, επίδραση μιας *προ-αποφασισμένης θεωρίας*, ενός κρίσιμου ιδεολογικού/κοσμοθεωρητικού/οντολογικού προ-ιδεασμού. Ο Νίτσε θα μας υπενθυμίσει ότι «πρέπει πάντα να ξεκινάμε εισάγοντας ένα *νόημα* για να υπάρξει ένα *γεγονός*»⁹. Το προκαταβολικό αυτό νόημα που υποβάλλεται είναι εκείνο που, εντέλει, θα δώσει υπόσταση αλλά και σημασία/αξία στο εκάστοτε γεγονός.

Είναι λοιπόν τόσο απίθανο, διότι είναι εξω-ανθρώπινο, να υπάρξει μια *μη-ιδεολογική χρήση της ιστορίας* αλλά, ακόμη καλύτερα, μια *μη-οντολογική χρήση της*, σαν να μπορούσε να υπάρξει ποτέ «ένα... ξύλινο ξύλο, ένα σιδερένιο σίδερο ή ένας βραχώδης βράχος»!¹⁰ Πρόκειται για μια φαντασίωση, η οποία εξακολουθεί όμως να αποδίδει «καρπούς» και μέσα στο πεδίο της ιστοριογραφίας. Κάνει όμως σαν να μην αντιλαμβάνεται την πηγή και την υπόστασή της, επιμένοντας ακόμη σε μια διάτρητη αντικειμενικότητα για λόγους ισχυο-θηρίας¹¹. Η βαθιά όμως *οντολογική*

ψυχαναλυτική σκοπιά, και οι Laplanche & Pontalis, «η *εκλογίκευση* βρίσκει ισχυρά στηρίγματα σε οργανωμένες ιδεολογίες, στην τρέχουσα ηθική, σε θρησκείες, πολιτικές πεποιθήσεις κλπ., όπου η δράση του υπερεγώ έρχεται να ενδυναμώσει τις άμυνες του εγώ», ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις όπου «τα λογικά επιχειρήματα είναι ιδιαίτερα ακλόνητα (οι αναλυτές γνωρίζουν καλά τις αντιστάσεις που κρύβονται πίσω, για παράδειγμα, από την *επίκληση της πραγματικότητας*)...». J. Laplanche & J.-B. Pontalis (2008), *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, μετ. Β. Καψαμπέ-λης, Λ. Χαλκούση, Α. Σκούλικα, Π. Αλούπης, Αθήνα: Κέδρος, σ. 167-168.

⁶ Όπως έχει υπογραμμίσει εδώ και πολλά χρόνια ο Carr, «κανένα ντοκουμέντο δεν μπορεί να μας πει κάτι περισσότερο από αυτό που σκέφτηκε ο συγγραφέας του – από αυτό που νόμιζε ότι είχε συμβεί, από αυτό που νόμιζε ότι όφειλε να συμβεί ή θα συνέβαινε ή ίσως μόνο αυτό που ήθελε οι άλλοι να νομίσουν ότι σκέφτηκε ή ακόμη μόνο αυτό που νόμιζε ο ίδιος ότι σκέφτηκε». E. H. Carr (1990), *What is History?*, London: Penguin Books, p. 16.

⁷ Ο.π., p. 30.

⁸ Ανάμεσα σε πολλούς άλλους, ο Barthes θα υπογραμμίσει ότι αντικειμενικότητα σημαίνει ακριβώς «την *έλλειψη των σημείων του ομιλητή*». Roland Barthes (1989), *The Rustle of Language*, transl. Richard Howard, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, p. 132.

⁹ Σμυρναίου, *Ιστορούμεν δι' εμπιστοσύνης...*, ό.π., σ. 126.

¹⁰ Αντώνης Σμυρναίος (2017), «Το μεταλλείο της Ιστορίας στη σχολική τάξη: στίξεις και αντιστίξεις στη διδασκαλία των ιστορικών πηγών», *Νέα Παιδεία*, 162, σ. 80.

¹¹ Σύμφωνα με τον Καστοριάδη, το ιστορικό, που είναι «η εκτύλιξη του κοινωνικού μέσα στον χρόνο», στηρίζεται στο φαντασιακό, αλλά «το κοινωνικό φαντασιακό... είναι πραγματικότερο του «πραγματικού»». «Ό,τι αποκαλούμε «πραγματικότητα» και «ορθολογικότητα» αποτελούν έργο του φαντασιακού», κάθε

φύση κάθε συγγραφής, συνεπώς και της ιστορικής, η υποκείμενη δραστικά στις επιταγές του συνειδητού αλλά και, κυρίως, του ασυνειδήτου, είναι πλέον, και επιστημονικά, δεδομένη, δεκαετίες μετά τον ερχομό της ψυχανάλυσης, της σημειολογίας, της ανθρωπολογίας, της αφηγηματολογίας, της Σχολής των Annales και της «Γλωσσικής Στροφής» στην ιστοριογραφία. Διότι «έχει γραφτεί ποτέ ένα ιστορικό έργο χωρίς ο ιστορικός να βουτά προηγουμένως την πένα του, συνειδητά ή ασυνειδητά, στη βαθύτατη και κάποτε ανεξερεύνητη *οντολογία* του; Μπορεί λοιπόν να διαχωριστεί το έργο του από την ιδεολογία/κοσμοθεωρία του, την εκπαίδευση και την ανατροφή του, το οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον του (ακόμη και όταν το απορρίπτει ή το αμφισβητεί, προσδιορίζεται αρνητικά απέναντί του), τις προκαταλήψεις του, την ψυχολογία του, τις προτιμήσεις του και τις προσδοκίες του, τον προσανατολισμό του στη ζωή, τις νίκες και τις ήττες του, τις εκλογικεύσεις του, τη σχέση του με τη διανοητική, πολιτική, θρησκευτική, οικονομική κλπ. εξουσία ή κοινότητα»¹²;

Αυτή η επίγνωση θα μπορούσε λοιπόν να σταθεί αρωγός στον *προκαταβολικό μη-διαχωρισμό* ανάμεσα στην ιδεολογική και τη μη-ιδεολογική χρήση της ιστορίας/ιστοριογραφίας. Κάθε ιστορία γράφεται, ερμηνεύεται και κατανοείται μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό, κοσμοθεωρητικό και *οντολογικό* πλαίσιο και όχι έξω από αυτό, όσο έντιμος, ειλικρινής, εμβριθής, ικανός, ιδιοφυής, διάσημος κλπ. μπορεί να είναι ή να παρουσιάζεται ένας ιστορικός. Εισερχόμαστε στη μελέτη, τη συγγραφή αλλά και την ίδια την ανάγνωση της ιστορίας όχι ως *tabula rasa*, αλλά έχοντας ήδη μέσα μας μια βαθιά *οντολογική «προ-απόφαση»*, μια θεωρία «πιθανής ιστορίας», έναν «ορίζοντα προσδοκιών»¹³. Διότι, όπως θα τονίσουν οι Collingwood και Croce, τα ίδια «τα γεγονότα είναι σαν τα ασκία που ο ιστορικός θα τα γεμίσει με σκέψεις για να πάρουν το σχήμα τους»¹⁴.

Ο κάθε ιστορικός λοιπόν είναι, περισσότερο ή λιγότερο, δεσμευμένος σε αυτές τις αναπόδραστες προϋποθέσεις. Συνεισφέροντας σε αυτό, ο W. Southgate θα τονίσει ότι «δεν μπορούμε να μετακινήσουμε τους εαυτούς μας από τους εαυτούς μας – ούτε τους προσωπικούς ούτε τους κοινωνικούς και πολιτικούς εαυτούς μας»¹⁵, ενώ ο

προσπάθεια «αναδρομικού εξορθολογισμού» της ιστορίας συνιστά μια «αυταπάτη που πρέπει να εξαλείψουμε», ενώ «την ορθολογικότητα, που φαίνεται να συνάγει [ο ιστορικός] από τα γεγονότα, τους την επιβάλλει» και, εντέλει, «κάθε διαύγαση που επιχειρούμε είναι τελικά *ιδιωφελής*, είναι για μας με μια δυνατή έννοια, διότι δεν βρισκόμαστε εδώ για να πούμε αυτό που είναι, αλλά για να κάνουμε να είναι αυτό που δεν είναι...», εφόσον «η ιστορία είναι πάντοτε *ιστορία για μας*...». Κορνήλιος Καστοριάδης (1981), *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, μετ. Σωτήρης Χαλικιάς, Γιούλη Σπαντιδάκη και Κώστας Σπαντιδάκης, Αθήνα: Ράππας, σ. 166, 210, 14, 77, 80, 243.

¹²Σμυρναίος, *Η Ιστορία ως επιτύχωση*..., ό.π., σ. 164-165.

¹³«Εάν μια ιστορία πρέπει να εξηγηθεί οικονομικά ή θεολογικά, κατ' αρχάς δεν είναι θέμα του υλικού των πηγών αλλά θεωρητικής *προ-απόφασης*. Αφού πρώτα ληφθεί αυτή η απόφαση, αρχίζουν οι πηγές να μιλούν... Κατ' αρχήν, μια πηγή δεν μπορεί ποτέ να μας πει τι πρέπει εμείς να πούμε... Οι πηγές έχουν το δικαίωμα της αρνησικυρίας... Οι πηγές μας προστατεύουν από λάθη, *δεν μας λένε όμως ποτέ τι πρέπει να πούμε*. Αυτό που κάνει ιστορία μια ιστορία δεν εξάγεται ποτέ μόνο από τις πηγές: χρειάζεται μια *θεωρία 'πιθανής' ιστορίας* για να κάνει τις πηγές να μιλήσουν». Reinhart Koselleck (2004), *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, trans. Keith Tribe, New York: Columbia University Press, p. 151.

¹⁴Θεόφιλος Βέικος (1987), *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 44.

¹⁵Beverly Southgate (2001), *History: What & Why? Ancient, Modern, and Postmodern Perspectives*, New York: Routledge, p. 74.

Charles Beard θα μας υπενθυμίσει ότι «οποιοσδήποτε πράξεις εξαγνισμού και αν εφαρμόσει ο ιστορικός, παραμένει ωστόσο άνθρωπος, ένα δημιούργημα του χρόνου, του τόπου, των ενδιαφερόντων, των προτιμήσεών του... χωρίς καμιά ελπίδα να λειτουργήσει ως ουδέτερος καθρέφτης»¹⁶. Κάθε ισχυρισμός και βεβαιότητα λοιπόν ότι θα μπορούσε να υπάρξει ποτέ μια μη-ιδεολογική, μη-οντολογική, μη-προσωποκεντρική εντέλει θεώρηση του κόσμου και συνεπώς της ιστορίας του, δηλαδή μια ουδέτερη, ρασιοναλιστική, απροσωπόληπτη και ανιδιοτελής εκδοχή της είναι όχι μόνο έωλη αλλά, ακόμη περισσότερο, ύποπτη χειραγώγησης, έχοντας εμφανή πλέον τα σημάδια των αξιώσεων κυριαρχίας¹⁷.

Διότι το μεγαλύτερο πρόβλημα της ιστοριογραφίας δεν είναι η εύρεση ή η μη-εύρεση πηγών και, στη συνέχεια, η α' ή η β' ερμηνεία τους. Το μεγαλύτερο πρόβλημα της ιστοριογραφίας είναι ο *ίδιος ο ιστορικός*, δηλαδή η, συνειδητή ή ασυνειδητή, στάση του ιστορικού απέναντι στο έργο του αλλά και στο έργο των άλλων. Έτσι, ο H. Moniot θα υπογραμμίσει ότι «η ιστορία γράφεται με πηγές και... πρωτοβουλίες (του ιστορικού)»¹⁸, ο A. Munslow θα υπενθυμίσει ότι «είναι ο ιστορικός που δημιουργεί τη σύνδεση ανάμεσα στο γεγονός, την αφήγηση, την κατανόηση, το νόημα και την ερμηνεία...»¹⁹, ενώ ο Alain Besançon, με τη σειρά του, θα αποκαλύψει ότι ο ιστορικός προσπαθεί να εκφραστεί «έχοντας τον ασυνείδητο σκοπό να κρατήσει ασυνείδητο το ασυνείδητο»²⁰ (!), έτσι ώστε να αυτοπροβληθεί ως αντικειμενικός, ρασιοναλιστικός και αμερόληπτος.

Με αυτές τις αναγκαίες προϋποθέσεις λοιπόν, θα μπορούσαμε στη συνέχεια να υποστηρίξουμε ότι όλο το ιστοριογραφικό εγχείρημα στηρίζεται πάνω τον άξονα της *εμπιστοσύνης*²¹. Η ιστοριογραφία είναι πρωτίστως λόγος, ένα ρητορικό κείμενο που εκπέμπει πειθώ και αποζητά εμπιστοσύνη. Εκδηλώνεται ως λόγος *εμπιστευτικός* πάνω στα λόγια του παρελθόντος, που βρίσκουμε μέσα στις γραπτές ιστορικές πηγές και *εμπιστευόμαστε* ότι λένε ...τη δική μας κάθε φορά «αλήθεια». Έτσι, ο

¹⁶William Dray (2007), *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, μετ. Αλέξανδρος Μανωλάκης, Αθήνα: Οκτώ, σ. 56.

¹⁷ Ο Kojève θα σημειώσει: «Το να είναι κανείς άνθρωπος σημαίνει να δρα όχι μόνο με σκοπό την υποταγή ενός πράγματος, αλλά με σκοπό την υποταγή μιας άλλης Επιθυμίας (για ένα πράγμα). Ο άνθρωπος που επιθυμεί ένα πράγμα δρα ανθρώπινα όχι τόσο για να κατάσχει το πράγμα όσο για να του αναγνωρίσει ο άλλος το δικαίωμά του... σε αυτό το πράγμα, να κάνει τον άλλο να τον αναγνωρίσει ως κάτοχο του πράγματος. Και το κάνει αυτό, σε τελική ανάλυση, για να υποχρεώσει τον άλλο να αναγνωρίσει την υπεροχή του απέναντί του». Alexandre Kojève (1980), *Introduction to the Reading of Hegel. Lectures on the Phenomenology of History*, transl. James H. Nichols Jr., Cornell University Press: Ithaca and London, p. 40.

¹⁸Henri Moniot (2002), *Η Διδακτική της Ιστορίας*, μετ. Έφη Κάννερ, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 81. «Ο ιστορικός είναι εκείνος που κατασκευάζει την πηγή – τα υπολείμματα του παρελθόντος δεν είναι παρά η πρώτη ύλη για κάτι τέτοιο... Το κάθε ίχνος έρχεται από το χθες, η οριοθέτησή του όμως – υπόθεση κάθε άλλο παρά μηδαμινή – έρχεται από το σήμερα». Ό.π., σ. 82-83.

¹⁹Alun Munslow (2006), *The Routledge Companion to Historical Studies*, London and New York: Routledge, p. 26.

²⁰Alain Besançon (1975), «Το ασυνείδητο. Το επεισόδιο της πόρνης στο *Τι να κάνουμε*; και στο *Υπόγειο*», στο: Ζακ Λε Γκοφ-Πιερ Νορά, *Το έργο της Ιστορίας*, μετ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, Αθήνα: Ράππας, τόμ. Α', σ. 313. Κατά τον Antoine Prost επίσης, «το ασυνείδητο ανοίγει σίγουρα τον δρόμο του στο έργο των ιστορικών... ο ιστορικός δημιουργεί μια στενή σχέση με το αντικείμενο του, όπου σταδιακά επιβεβαιώνεται η ίδια του η ταυτότητα. Έχοντας την κλίση να ερευνά τη ζωή και τον θάνατο των ανθρώπων του παρελθόντος, εργάζεται επίσης για τη δική του ζωή και τον δικό του θάνατο». Antoine Prost (2014), *Douze leçons sur l'histoire*. Édition augmentée, Paris: Éditions du Seuil, p. 103-104.

²¹Σμυρναίου, *Ιστορούμεν δι' εμπιστοσύνης*., ό.π., σ. 137-176.

ιστορικός εμπιστεύεται τις πηγές και ο αναγνώστης τον ιστορικό, για ποικίλους, ερμηνευμένους και ανερμήνευτους, λόγους. Ο Ihab Hassan θα αναρωτηθεί κατ' ακολουθίαν αν η ιστορία δεν είναι «*συχνά η μυστική βιογραφία των ιστορικών*»²², ενώ ο Βαλερύ θα τονίσει με τη σειρά του ότι «*αληθινά δεν υπάρχει θεωρία που να μην είναι κάποιο φροντισμένο απόσπασμα αυτοβιογραφίας*»²³. Συνεπώς, η απόδοση ιδεολογικών-μυθοπλαστικών χαρακτηριστικών *μόνο* στους εκάστοτε αντιπάλους αποτελεί απλώς μια πολεμική ενέργεια, της οποίας η στόχευση όμως επιστρέφει αναπόφευκτα, ως boomerang, στον ίδιο της τον εαυτό. Ο «απομυθοποιητής», με τη σειρά του, υποχρεωτικά «ανα-μυθοποιεί»²⁴, κατασκευάζει τον δικό του μύθο, μέσα σε ένα ανθρώπινο περιβάλλον, όπου ασκείται μια διαρκής «*επι-μυθοποίηση*» των πάντων, εφόσον η μυθοπλασία είναι εγγενώς συνδεδεμένη με την ιστορία, την ιστοριογραφία και, βεβαίως, την ίδια τη ζωή²⁵.

Το «Κρυφό Σχολειό» ως «Εθνικός Μύθος»

Όλος αυτός ο προβληματισμός που εκθέσαμε παραπάνω θα εστιαστεί στη συνέχεια πάνω στο «Κρυφό Σχολειό» (Κ.Σ.), το οποίο προβάλλεται ως ένας από τους θεμελιώδεις «εθνικούς μύθους» της νεοελληνικής ιστορίας. Ερμηνεύεται ως μια φανταστική «κατασκευή» λογίων του 19ου αιώνα και βασικές αιτίες για τη δημιουργία της θεωρούνται ο υπερτονισμός των αρετών του έθνους σε μια ρομαντική, εθνικιστική εποχή και ο υπερτονισμός του ρόλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην παιδεία των υπόδουλων Ελλήνων κατά την περίοδο της Οθωμανικής διακυβέρνησης.

Οι βασικοί λόγοι για τους οποίους το Κ.Σ. εκλαμβάνεται ως μύθος είναι οι εξής: α) Δεν έχουμε ιστορικές μαρτυρίες για την ύπαρξη Κ.Σ. μέσα σε εκείνη την περίοδο, β) όλες οι αναφορές για τη λειτουργία του Κ. Σ. ή τα τοπωνύμια που σχετίζονται με αυτό παρουσιάζονται μετά την Ελληνική Επανάσταση, γ) αφού είναι γνωστό ότι υπήρχαν αρκετά *φανερά* σχολεία, ειδικά από μια χρονική περίοδο και μετά (κυρίως την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού), γιατί να υπάρχουν κρυφά; και δ) θεωρείται βέβαιο ότι οι Τούρκοι ούτε ενοχλούνταν, ούτε εμπόδιζαν την ύπαρξη σχολείων, διότι τους ενδιέφερε μόνο η υποταγή, η φορολόγηση και η αναγκαστική στρατολόγηση (παιδομάζωμα).

Ο πρώτος λόγος για την «ανυπαρξία», δηλαδή τη μη-μαρτυρία, για το Κ.Σ. εντάσσεται στο θετικιστικό σύμπλεγμα των ιστορικών, για το οποίο μιλήσαμε προηγουμένως και το οποίο επιστρέφει πλησίστιο στα τέλη του 20ού και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Εκλαμβάνουν τις πηγές *τοις μετρητοίς*, ως φωτεινούς σηματοδότες μέσα στην σκοτεινή επικράτεια του παρελθόντος, ή, μάλλον, ως σωσίβια για την αγωνιώδη άρθρωση του ιστοριογραφικού τους λόγου. Αν τις βρουν, πανηγυρίζουν ότι μπορούν πλέον να *κάνουν ιστορία*, βεβαίως προσαρμόζοντάς τες στην προ-

²²Southgate, *History: What & Why?* ..., ό.π., p. 73.

²³Paul Valéry (1980), *Ποίηση και αφηρημένη σκέψη. Η καθαρή ποίηση*, μετ. Χριστόφορος Λιοντάκης, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 42.

²⁴Σμυρναίος, *Η Ιστορία ως επιπίχωση* ..., ό.π., σ. 202-213.

²⁵Στόχος λ.χ. του Claude Levi-Strauss ήταν «να δείξει όχι ότι οι άνθρωποι σκέπτονται με μύθους, αλλά πώς οι μύθοι λειτουργούν στα μυαλά των ανθρώπων, χωρίς εκείνοι να το ξέρουν». Claude Levi-Strauss (1969), *The Raw and the Cooked: Introduction to a Science of Mythology: I*, trans. J. Weightman and D. Weightman, New York: Harper and Row, p. 12.

απόφασή τους, την «πιθανή ιστορία» που αναπόφευκτα έχουν ήδη συγκροτήσει μέσα τους. Αν δεν βρουν ιστορικές πηγές, τότε το παρελθόν παραμένει όχι μόνο σκοτεινό, αλλά καταλήγει να είναι και ουσιαστικά «ανύπαρκτο». Όμως, η ανάμνηση (ή η αναδημιουργία) του παρελθόντος μέσω της ιστορικής έρευνας στις πηγές «δεν είναι απλώς η ανάκτηση αποθηκευμένων πληροφοριών, αλλά η *διατύπωση ενός ισχυρισμού* σχετικά με παρελθούσες καταστάσεις μέσω ενός πλαισίου κοινής πολιτισμικής κατανόησης», θα τονίσει ο Halbwachs²⁶.

Έτσι, η κάθε ιστορική, αρχειακή πηγή ενσωματώνει πολλούς, ορατούς αλλά και αόρατους, παράγοντες, οι οποίοι διαρκώς την ετερο-προσδιορίζουν. Διότι «δεν είναι απλώς ένας φορέας ιστορικού περιεχομένου, αλλά και μια *αντανάκλαση* των αναγκών και των επιθυμιών του δημιουργού της, του/των σκοπού/ών δημιουργίας της, του/των κοινού/ων που βλέπουν το αρχείο, των ευρύτερων νομικών, τεχνικών, οργανωτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών-πνευματικών πλαισίων στα οποία λειτουργούσαν ο δημιουργός και το κοινό και στα οποία η ιστορική πηγή αποκτά νόημα, [καθώς] και της αρχικής παρέμβασης και της συνεχούς διαμεσολάβησης των αρχειονόμων»²⁷.

Επίσης, όπως θα σχολιάσει ο Α. Διαμαντής, «γνωρίζουμε μετά βεβαιότητας αυτό που υπήρξε, εξ αιτίας των αποδείξεων, αλλά δεν γνωρίζουμε μετά βεβαιότητας ότι κάτι δεν υπήρξε, ελλείψει των αποδείξεων... το ότι δεν βλέπω κάτι, το ότι δεν το βρίσκω με την εμπειρική παρατήρηση, αυτό δεν σημαίνει πως αυτό δεν υπήρξε πραγματικά... μόνο καταφατικά μπορεί να εκφραστεί ο ιστορικός και ποτέ αποφατικά – δεν είναι θεολόγος»²⁸.

Από την άλλη μεριά όμως, ούτε η ίδια η ύπαρξη ιστορικών πηγών εξασφαλίζει με βεβαιότητα ότι κάτι, επιτέλους, υπήρξε (που οφείλει να σημαίνει επίσης *πώς* και *γιατί* κλπ. *υπήρξε*...) στο παρελθόν, λόγω της βαθιά προσωποκεντρικής θέασης και πρόσληψης των γεγονότων του από τους αυτόπτες ή αυτόκοους μάρτυρες, που μεταδίδουν προφορικά ή γραπτά στους μεταγενέστερους την εικόνα και την αίσθηση των τεκταινόμενων, λόγω του εύθραυστου, ανθρώπινου χαρακτήρα τους και της υποχρεωτικά *ιδιοτελούς* (χωρίς ηθικολογική κρίση...) οπτικής τους. Το τι προσλαμβάνει ο κάθε μάρτυρας και πώς το καταγράφει αποτελεί έργο μιας *ατέλεστης* ουσιαστικά διερεύνησης, που πάντοτε είναι ικανή να μας εκπλήξει, επιδοκιμάζοντας ή απογοητεύοντας. Ως εκ τούτου, η διάσημη συμβουλή του Paul Veyne ήταν ότι «η ιστορία θα όφειλε να είναι μια *πάλη ενάντια* στην οπτική που επιβάλλουν οι ιστορικές πηγές»²⁹.

Η προσέγγιση και ερμηνεία των πηγών οφείλει να γίνεται λοιπόν με μέγιστο δέος και εταστικές επιφυλάξεις, διερευνώντας πολύ προσεκτικά τα πολυειδή, έμμεσα και αμφίσημα συμφραζόμενά τους, πριν αποφανθούμε για τη (σχετική)

²⁶Maurice Halbwachs (1992), *On Collective Memory*, ed. and transl. Lewis A. Coser, Chicago: University of Chicago Press, p. 43.

²⁷Joan M. Schwartz, Terry Cook (2002), "Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory", *Archival Science*, 2, p. 3-4.

²⁸Απόστολος Διαμαντής (2023), «Η έννοια του Κρυφού Σχολείου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας», στο: Γιώργος Καραμπελιάς (επιμ.), *Η ελληνική Αναγέννηση. Παράδοση και Διαφωτισμός στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σ. 152.

²⁹Ζακ Λε Γκοφ (1998), *Ιστορία και Μνήμη*, μετ. Γιάννης Κουμπουρλής, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 248.

βεβαιότητα ενός γεγονότος³⁰. Διότι, όπως θα τονίσει και ο Jean-Pierre Vernant, το γεγονός θα πρέπει να λογιστεί ως «μέρος ενός όλου, το νόημα του οποίου δεν μπορεί να αναδυθεί αν δεν λάβουμε υπόψη εκείνο που είχαν κατά νου οι άνθρωποι που μετείχαν σε αυτό, όταν παρέμβαιναν ως πράττοντες ή πάσχοντες στην ιστορία: τους στόχους, τις ελπίδες τους, τις ψευδαισθήσεις ή τις εσφαλμένες ερμηνείες τους...»³¹. Αυτό το όλον λοιπόν κρύβει πολύ περισσότερα από αυτά που αποκαλύπτει απλώς η γραμματική και συντακτική δομή ενός ιστορικού κειμένου ή ακόμα και οι ίδιες οι λέξεις που ο συγγραφέας χρησιμοποιεί σε αυτό. Διότι κάθε κείμενο, και φυσικά το ιστορικό, δεν περιγράφει μόνο, *δήθεν δηλώνοντας και ακριβολογώντας*, αλλά επιπλέον κρύβει, υποθέτει, υπονοεί, επιχειρεί να αντανakλά ένα πολιτικο-κοινωνικό, οικονομικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό πλαίσιο, αφουγκράζεται συναισθήματα, πόθους, πάθη, πυροδοτεί ένα ολόκληρο σύμπαν πολύπλοκων, φανερών, ημι-ορατών ή αόρατων σημασιών.

Συνεπώς, η εμμονή κάποιων ιστορικών στις λέξεις και μόνο (το γράφει ή δεν το γράφει) υποδεικνύει, το λιγότερο, μια επιθυμία *καθαρολογίας*, μια συρρίκνωση του νοήματος σε ό,τι η ιστορική αφή θεωρεί ότι μπορεί, επιτέλους, να αγγίξει, και δεν μπορεί να είναι γόνιμη, αλλά μερικευτική, ατελής. Επιπλέον, ενδέχεται να καταντήσει, με την ποικίλη επένδυση που υφίσταται στον δημόσιο ειδικά χώρο, παραπλανητική αλλά και αποπλανητική. Σε κάθε περίπτωση, «το ιστορικό γεγονός (αλλά και το γεγονός που κάθε φορά συμβαίνει και στο ίδιο το παρόν) ενέχει και χρησιμοποιεί εγγενώς την *ταχύτητα διαφυγής* του από τη βαρυτική δύναμη των εκάστοτε καταγραφών των ιστορικών πηγών αλλά και των περιγραφών/ερμηνειών των μετέπειτα ιστοριογράφων»³².

Στη φαντασίωση επίσης ότι η «ανυπαρξία», η σιωπή των ιστορικών πηγών, αποτρέπει ή και απαγορεύει τη συγκρότηση της ιστοριογραφίας θα έρθουν να απαντήσουν σύγχρονες έρευνες, που ανταποκρίθηκαν στο αίτημα του Λε Γκοφ για τη δημιουργία των «αρχείων της σιωπής»³³. Διότι, οποιαδήποτε ανάλυση του τι

³⁰Ο Καστοριάδης, μάλιστα, αποδομώντας τη φαντασίωση του γεγονότος ως πιστοποιημένης αναφοράς, θα σχολιάσει ότι «αντά τα ίδια τα γεγονότα είναι εκείνα που μας έμαθαν τι είναι ένα γεγονός και η ορθολογικότητα που βρίσκουμε σε αυτά κατόπιν εορτής μας εκπλήσσει, διότι *ξεχάσαμε* ότι την είχαμε προηγουμένως εξαγάγει από αυτά». Καστοριάδης, *ό.π.*, σ. 77.

³¹Jean-Pierre Vernant (2008), *Περί ορίων. Ανάμεσα στον μύθο και την πολιτική II*, μετ. Μαίρη Ι. Γιόση, Αθήνα: Σμίλη, σ. 38. Η ίδια η αφήγηση ιστοριών συνδέεται και συμπτύσσεται με την ιστορική έρευνα και ερμηνεία στη διατύπωση «*ολοτήτων με νόημα*». Paul Ricoeur (1990), *Η αφηγηματική λειτουργία*, μετ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, σ. 26.

³²Σμυρναίου, *Ιστορούμεν δι' εμπιστοσύνης...*, *ό.π.*, σ. 65. Αυτή η εξαιρετική διακύμανση, ο μετεωρισμός και η ευρεία κινητικότητα του γεγονότος μας επιτρέπει να αναφερθούμε σε μια «εγγενή μυθοπλασία του ιστορικού γεγονότος». Σμυρναίος, *Η Ιστορία ως επιπτώχωση...*, *ό.π.*, σ. 187-202. Έτσι, «μακριά από κάθε ακριβολογία, μια μετέωρη μυθολογική αύρα, ένα μυθοπλαστικό ουσιαστικά πλαίσιο είναι εκείνο που περικλείει αλλά και σηματοδοτεί το γεγονός, στο οποίο υπάρχουν μεν κάποιες νησίδες ακινητοποιημένης γνώσης αλλά μέσα σε τρικυμισμένες θάλασσες αμφισημίας. Αυτή η αύρα σχηματίζεται μέσα στο περίγραμμα μιας πάντοτε διερευνητέας, διερευνήσιμης αλλά και αλυσιτελούς εντέλει απροσδιοριστίας. Εκεί συνεχώς υπεισέρχονται ποικίλοι και κάποτε αλληλοσυγκρουόμενοι παράγοντες και στοιχεία αντιφατικά, ροές υπόγειες και συνιστώσες αόρατες που παραμονεύουν ή μισο-προβάλλουν μέσα από μυστικά περάσματα και υπονομεύουν διαρκώς την υποτιθέμενη σαφή, αμιγή και διανγή παρουσία των ιστορικών γεγονότων «*όπως πραγματικά συνέβησαν*», κατά την επιθυμία του Ranke. Σμυρναίου, *Ιστορούμεν δι' εμπιστοσύνης...*, *ό.π.*, σ. 66-67.

³³«Πρέπει να κάνουμε την απογραφή των *αρχείων της σιωπής*. Και να κάνουμε ιστορία στη βάση και των τεκμηρίων και της απουσίας τεκμηρίων». Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, *ό.π.*, σ. 247. Βλ. και

λέγεται/γράφεται κάθε φορά συνεπάγεται και την αντανάκλαση του τι δεν λέγεται/γράφεται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Οι λόγοι για τους οποίους αποσιωπάται, διαστρεβλώνεται ή και εξαφανίζεται μια ιστορική μαρτυρία είναι πολλοί. Σε αυτούς, κυρίαρχη θέση κατέχουν οι υπάρχουσες, τότε αλλά και μετέπειτα, σχέσεις εξουσίας, εφόσον κάθε ιστορικό αρχείο υπόκειται υποχρεωτικά σε αυτές³⁴. Είναι οι κυρίαρχοι που επιβάλλουν τη σιωπή των πηγών, καταστρέφοντας, υπονομεύοντας ή χειραγωγώντας τις³⁵. Αλλά και οι περιθωριοποιημένοι επίσης είναι κάποιες φορές εκείνοι που επιλέγουν να αποκρύψουν από την εποπτεία των κυρίαρχων τη δραστηριότητά τους, η οποία φοβούνται ότι ενδεχομένως θα διήγειρε τη μήνη των τελευταίων³⁶. Τέλος, ο πόλεμος, κάποια σύγκρουση ή φυσική καταστροφή, τυχαίες συγκυρίες ή περιπτώσεις λογοκρισίας και αυτο-λογοκρισίας, είναι δυνατόν επίσης να αποκρύψουν ή και να εξαφανίσουν τις ιστορικές πηγές.

Όσον αφορά τώρα την «ανυπαρξία» των πηγών για την ύπαρξη ειδικά του Κ.Σ., ως επισημάνουμε προκαταβολικά την πληθώρα των μαρτυριών, Ελλήνων και ξένων, που έχουν καταγραφεί για την καταπίεση των υπόδουλων Ελλήνων από τους Οθωμανούς, όχι μόνο γενικά, αλλά ειδικά στον τομέα της εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια μάλιστα της Τουρκοκρατίας.

Αρχίζοντας από τον Γεώργιο Σχολάριο (1460) και συνεχίζοντας με τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά στην *Turcograecia* του Μαρτίνου Κρούσιου (1584), τον Πατριάρχη Μελέτιο Πηγά (1598), τον Χριστόφορο Άγγελο (1617), τον G. Sandys (1615), τον Ματθαίο μητροπολίτη Μυραίων (1618), τον Πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη (1620), τον Πατριάρχη Μητροφάνη Κριτόπουλο (1627), ένα σουλτανικό φερμάνι του 1675³⁷, τον Πατριάρχη Χρύσανθο (1728), τον Μακάριο Μαριδάκη (1743), τον Γεώργιο Φατζέα (1760), τον Ευγένιο Βούλγαρη (1771), τον Γεράσιμο επίσκοπο Μετρών και Αθύρων (1775), τον Κωνσταντίνο Κούμα (1777), τον Δανιήλ

Corinne Jouanno (2019) (éd), *Les silences de l'historien. Oublis, omissions, effets de censure dans l'historiographie antique et médiévale*, Turnhout: Brepols.

³⁴Σημαντικό στην κατεύθυνση αυτή ήταν το έργο του Michel Foucault (1972), *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, trans. A.M. Sheridan Smith, New York: Pantheon Books και του Jacques Derrida (1966), *Archive Fever: A Freudian Impression*, trans. Eric Prenowitz, Chicago: The University of Chicago Press.

³⁵Joan M. Schwartz, Terry Cook (2002), "Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory", *Archival Science*, 2, p. 1-19.

³⁶Rodney G. S. Carter (2006), "Of Things Said and Unsaid: Power, Archival Silences, and Power in Silence", *Archivaria*, 61, p. 215-233.

³⁷«Μολονότι δεν υπήρχε λόγος να ταλαιπωρούν (τους χριστιανούς της Κασταμονής) επειδή διδάσκουν στα σπίτια τους σύμφωνα με τα ήθη τους το Ευαγγέλιο στα αρσενικά χριστιανόπουλα, κάποιος απ' την τάξη των ανθρώπων της εξουσίας, μόνο και μόνο για να τους αποσπάσουν χρήματα, τους παίρνουν χωρίς λόγο και αιτία, και ενάντια στον ιερό νόμο, όλα τους τα χρήματα... Επειδή αιτήθηκαν να αναληφθούν ενέργειες... και να εκδοθεί αυτοκρατορικό διάταγμα που να απαγορεύει και να αποτρέπει την καταπίεση και την αυθαιρεσία τους, όπως την εξέθεσαν, συντάχθηκε διαταγή μου, για να πάψουν να καταπιέζονται». Αντώνης Αναστασόπουλος (2010), «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα της 'Ανάγνωσης' των Πηγών: Μια μαρτυρία περί Οικοδιδασκαλίας τον 17^ο αιώνα και το Κρυφό Σχολείο», *Τα Ιστορικά*, 27, σ. 364. Αυτό όμως το απόσπασμα δεν επιτρέπει ο συγγραφέας να καταχωρηθεί στις μαρτυρίες για το Κ.Σ., επειδή δεν γίνεται αναφορά σε εκκλησίες ή μοναστήρια, αλλά σε σπίτια, δεν υπάρχει κρυφότητα, εφόσον οι Έλληνες δημοσιοποιούν με την αναφορά στον Σουλτάνο το παράπτνό τους κλπ. Όμως το απόσπασμα αυτό υποδεικνύει ακριβώς τη δυνατότητα να υπάρξει Κ.Σ. εκεί που οι συνθήκες ήταν δυσχερείς ή απαγορευτικές.

Φιλίππιδη (1791), τον Αδαμάντιο Κοραή (1801), τον Άγγλο καθηγητή Noehden (1820) και τον Κωνσταντίνο Οικονόμο (1821)³⁸.

Σε αυτές τις πηγές δεν συναντάται βεβαίως αυτούσια η φράση «Κρυφό Σχολειό», αλλά διεκτραγωδεύεται η ζοφερή εκπαιδευτική κατάσταση, ακόμη και σε περιόδους που υπήρχαν παράλληλα τα «φανερά» σχολεία. Στην μόνη πηγή που χρησιμοποιείται η λέξη «κρυφό» («κρυφίως») είναι σε επιστολή του Στέφανου Κανέλλου προς τον Γερμανό φιλέλληνα Carl Jakob Ludwig Iken (1822), την οποία ο τελευταίος συμπεριέλαβε στο έργο του *Λευκοθέα* (1825)³⁹. Σε αυτήν ο Κανέλλος θα γράψει ότι «οι Τούρκοι εμπόδιζαν τα σχολεία αυστηρότερα και από τας εκκλησίας. Τούτο και άλλαι συγχρόνως αιτίαι εβίαζαν τους Γραικούς να θεωρούν την θρησκείαν ουσιωδώς συνδεδεμένην με τα γράμματα και τα σχολεία, δια τούτο και εις μεγάλας και εις μικράς πόλεις προσπαθούσαν με δόσιν χρημάτων, και με διαφόρους τρόπους να συστήνουν κοινά σχολεία κρυφίως, όπου και των πτωχών τα τέκνα ανεξόδως εδιδάσκοντο»⁴⁰.

Αλλά μαρτυρίες για την απαγόρευση της διδασκαλίας από τους Οθωμανούς και, κατ' επέκταση, την πραγματικότητα ή, έστω, την πιθανότητα ύπαρξης Κ.Σ. υπάρχουν κατά τη διάρκεια αλλά και μετά την Ελληνική Επανάσταση. Ο Κων. Οικονόμος, ο L. Stanhope, ο Ιάκωβος Ρίζος-Νερουλός, ο Μισαήλ Αποστολίδης, ο Γ. Μαυροκορδάτος, ο Κων. Φρεαρίτης, ο Charles Tuckerman, ο Φώτιος Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος, ο Γ. Χασιώτης, ο Μ.Κ. Παρανίκας, αλλά και ο René Riaux για την τουρκοκρατούμενη ακόμη Αλβανία (1913)⁴¹ συνεισφέρουν στη σταδιακή εδραίωση, μέσα στον 19^ο αιώνα της εμπειρίας της εκπαιδευτικής κακοπάθειας και κρυφιότητας μέσα στην Τουρκοκρατία. Εκφράσεις, όπως «τα πολυπαθή σχολεία μας, παριστανόμενα πάντοτε προς τους Τούρκους (ότε δεν ηδύναντο να λανθάνωσιν) ως απλά διδασκαλεία της καθ' ημάς πίστεως και εμπορίας», «δεν θα μπορούσαν να ιδρυθούν, παρά μόνο ως αναμορφωτήρια ανηλίκων», οι Τούρκοι δεν άφηναν τους Έλληνες να έχουν σχολεία, για να μην «φωτιστούν», «η μεν προ υμών νεολαία εδιδάσκετο λαθραίως εν υπογείοις και εν ταις σπαίς της γης, τον τύραννον διαφεύγουσα», «συνήγον εις αφανή καταγώγια τους τρυφερούς αυτών νεοσσούς», «όλα εγίνοντο εν τω σκότει και προφυλακτά από τους

³⁸Γιώργος Κεκαυμένος (2012), *Το Κρυφό Σχολειό. Το χρονικό μιας ιστορίας*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σ. 49-100, 135-147, 153-159.

³⁹Ανδρόν. Δημητρακόπουλος (1872), *Επανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική φιλολογία του Κ. Σάθα μετά τινων προσθηκών*, Τεργέστη: Τύποις του Αυστριακού Λόυδ, σ. 49.

⁴⁰Και αυτή όμως η μαρτυρία, η οποία συνδυάζει την κρυφιότητα της εκπαιδευτικής εκείνης ενέργειας, τη δωροδοκία των Ελλήνων προς τους Οθωμανούς για τον σκοπό αυτό και τη σύνδεση θρησκείας-παιδείας, θεωρήθηκε ότι αποτελεί μια υπερβολή, μια μυθοποίηση του αντιστασιακού προεπαναστατικού πνεύματος με σκοπό τον ελκυσμό του ενδιαφέροντος των φιλελλήνων στην Ελληνική Επανάσταση. Άλκης Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*, Αθήνα: Εστία, σ. 21. Ο ίδιος ο Iken δεν είχε όμως ανάγκη αυτής της μυθοποίησης μέσα στην Επανάσταση, διότι όπως γράφει σε ένα γράμμα του προς τον Goethe, «εγώ δεν έφτασα στο ελληνικό ζήτημα μέσω της πολιτικής και της επανάστασης, αλλά μέσω της αρχαίας λογοτεχνίας, γλώσσας, τέχνης και ποίησης. Διότι ήδη από το 1816 άρχισα να ασχολούμαι με αυτό το αντικείμενο, δηλαδή πολύ πριν από τον ελληνικό απελευθερωτικό Αγώνα». Λίλια Διαμαντοπούλου (2014), «Ο Φιλέλληνας Carl Jakob Iken (1789-1841) και ο ρόλος του στις Νεοελληνικές Σπουδές», *Πρακτικά Ε' Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών: Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, σ. 1.

⁴¹Κεκαυμένος, ό.π., 162-180, 184.

Τούρκους», το σχολείο ήταν «ταπεινός τις πρόναος ή αφανές οίκημα και ευτελής, περιδεώς κλειόμενον και ανοιγόμενον», κλπ., που αναφέρουν οι παραπάνω συγγραφείς τους 19^{ου} αιώνα, χωρίς να έχουν και πάλι προμετωπίδα τη φράση *Κρυφό Σχολείο*, το περιγράφουν ή υπονοούν την αναγκαιότητά του όμως επαρκώς.

Υπάρχει βεβαίως μια μεταγενέστερη της Επανάστασης ιστορική πηγή, η οποία αποτυπώνει όμως γεγονότα της προεπαναστατικής περιόδου με τέτοια ενάργεια, ώστε θα μπορούσε να αποτελεί και το πρότυπο για τον πίνακα του Γύζη και το ποίημα του Πολέμη πολλά χρόνια μετά. Πρόκειται για την αφήγηση του Ν. Δραγούμη (1809-1879) για την προεπαναστατική εκπαίδευση (1855), με βάση τη μαρτυρία του πατέρα του Μάρκου Δραγούμη (1770-1854), ο οποίος μάλιστα «εκαυχάτο πάντοτε ότι εδάρη υπό Οθωμανού χάριν των ελληνικών γραμμάτων»:

«Επειδή δε τα σχολεία διήγειραν τας υποψίας αυτών [των Τούρκων] και κατέτρεχον παντοιοτρόπως, και διδάσκαλοι και μαθηταί εσοφίζοντο παντούς επίσης τρόπους δια να αποφεύγωσι την οργήν των. Και οσάκις συνήρχοντο εις το σχολείον, ένας εξ αυτών ιστάμενος πλησίον του παραθύρου ως κατάσκοπος έστρεφεν ανήσυχος πανταχού το βλέμμα και έδιδεν προς τους άλλους την είδησιν ότι έβλεπεν Οθωμανόν ερχόμενον μακρόθεν. Και αμέσως εγένετο βαθεία σιωπή! Διότι ουαί και εις διδάσκοντας και εις διδασκομένους, εάν ο αγέρωχος διαβάτης ήκουε θόρυβον ή φωνάς μαρτυρούσας διδασκαλίαν! Ανέβαινεν όλος πνέων θυμόν εις το επίτηδες ζοφούμενον σχολείον και εξυλοκόπει και ετραυμάτιζε και μίαν-μίαν απέσπας τρίχας του δασκάλου, εάν τύγχανε φέρων (ως σύνηθες τότε), πώγωνα»⁴².

Αλλά όλες αυτές οι ιστορικές πηγές απορρίπτονται ή αποσιωπώνται από τους θιασώτες της «ανυπαρξίας» του Κ.Σ. Δεν τους αρκούν οι προεπαναστατικές περιγραφές περί της ζοφερότητας και του εκπαιδευτικού κλίματος, που υποδεικνύουν τη δυνατότητα ύπαρξης του Κ. Σ., αλλά ούτε και οι μετεπαναστατικές διακηρύξεις για τα «κρυφίως», «προφυλακτά», «λαθραίως εν υπογείοις και εν ταις οπαίς της γης», «αφανή καταγώγια», «αφανές οίκημα και ευτελής, περιδεώς κλειόμενον και ανοιγόμενον» κλπ., από ανθρώπους που ήταν μάλιστα *αυτόπτες ή αυτήκοοι* μάρτυρες εκείνης της κατάστασης. Όλοι αυτοί λοιπόν, συνήθως στο έπακρο πεπαιδευμένοι, επίτηδες «ψεύδονταν», επεδίωκαν μια «φανταστική κατασκευή», ήταν προσκολλημένοι αθεράπευτα σε έναν ρομαντικό εθνικισμό, ενώ η «πραγματικότητα» της Οθωμανικής διακυβέρνησης ήταν τελείως διαφορετική. Άλλα έβλεπαν και ζούσαν και άλλα περιέγραφαν...

Αν όμως υποθέσουμε ότι συνέβαινε αυτή η «αορασία», θα μπορούσε να είναι αξιοπρόσεκτο ότι κανείς από αυτούς που άκουγαν ή διάβαζαν τέτοιες «ψευδείς» διακηρύξεις εκείνην τη μετεπαναστατική περίοδο δεν αντιδρούσε, δεν αναιρούσε αυτά τα «κατασκευασμένα ψέματα», όπως συνέβαινε λ.χ. με τις πρώτες ιστορίες της Επανάστασης, οι οποίες έλκυαν ανασκευές και επιδιορθώσεις στις εφημερίδες, σε περιοδικά ή φυλλάδια και βιβλία, αμφισβητώντας τα γραπτά των ιστοριογράφων⁴³.

⁴²Ν. Δραγούμης, «Απόσπασμα Υπομνημάτων Ανεκδότων», *Πανδώρα* 5, τχ. 115, 1 Ιανουαρίου 1855, σ. 450-451.

⁴³Βλ. λ.χ. Κάρπος Παπαδόπουλος (1837), *Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτζου του ελληνικού τακτικού και του συνταγματάρχου Καρόλου Φαββιέρου*, Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Πέτρου Μαντζαράκη, Νικόλαος Κοτζιάς (1857), *Επανόρθωσις των εν τη Σ. Τρικούπη Ιστορία περί των Ψαριανών πραγμάτων ιστορουμένων*, Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου Κ. Παντελή, Γενναίος Κολοκοτρώνης (1857), *Ολίγαι λέξεις του στρατηγού Ι. Θ. Κολοκοτρώνου (Γενναίου), εις ανασκευήν ημαρτημένης τινός περικοπής του 4. Τόμου της*

Φαίνεται λοιπόν ότι οι αναγνώστες ή ήταν αδιάφοροι για την εκπαίδευση ή είχαν πλέον λησμονήσει τα δράματα της Οθωμανικής διακυβέρνησης ή θεωρούσαν τις διακηρύξεις εκείνες δεδομένες, ως αντανakλάσεις της δικής τους προσωπικής εμπειρίας και εκείνης των συγγενών και γνωστών τους ή ήταν τόσο τυφλωμένοι από το πνεύμα του ρομαντισμού και του μεγαλοϊδεατισμού που αποδέχονταν άκριτα τις διαστρεβλώσεις των γεγονότων από αυτούς οι οποίοι, δημιουργώντας εκ του μηδενός και επιβάλλοντας στην ελληνική κοινωνία και ιστοριογραφία οικήματα κρυφά και έμφοβους δασκάλους και μαθητές, κατασκεύαζαν συνειδητά μια άγνωστη μέχρι τότε πραγματικότητα.

Έτσι, το Κ.Σ. μοιάζει να παίζει, άθελά του, ένα διασκεδαστικό παιχνίδι με τους θετικιστές του 20ού και του 21^{ου} αιώνα, αποκαλύπτοντας ολοφάνερα την ιδεολογική τους προκατάληψη. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι ουσιαστικά χρησιμοποιούν για την θετική υποστήριξη των επιχειρημάτων τους δυο, όχι ιστορικούς, αλλά ιστοριοδίφες των αρχών του 20ού αιώνα, τον Γ. Βλαχογιάννη⁴⁴ και τον Μ. Γεδεών, ανθρώπων δηλαδή που ανδρώθηκαν «επιστημονικά» μέσα στο εμπειριστικό-θετικιστικό κλίμα των αντιλήψεων του 19^{ου} αιώνα, όπου κυριαρχούσε ο «φετιχισμός των γεγονότων», «τα οποία συμπληρώθηκαν και δικαιολογήθηκαν από τον φετιχισμό των πηγών»⁴⁵. Τότε, ήταν «η μεγάλη εποχή των γεγονότων», που «μιλούσαν από μόνα τους» και ήταν «ιερά», με αποτέλεσμα η περιγραφή και η ερμηνεία να ήταν ακόμη σε απόλυτη, αδιαπραγμάτευτη διάσταση⁴⁶. Τα γεγονότα, μέσα στο χώρο αυτής της ερμηνευτικής προσέγγισης, εκλαμβάνονταν μάλιστα ως ένα είδος ιστορικών *bits*, δηλαδή ως «άτομα πληροφορίας, τα οποία μόλις συλλεχθούν και συγκριθούν θα αποκαλύψουν τελεσίδικα την αλήθεια του παρελθόντος»⁴⁷.

Υποβαθμίζεται το γεγονός ότι οι Βλαχογιάννης και Γεδεών δεν μπόρεσαν ποτέ να αποστασιοποιηθούν από αυτές τις αντιλήψεις, εφόσον δεν ήταν, αναπότρεπτα, σε θέση να γνωρίζουν τις προόδους της ίδιας της ιστορικής επιστήμης και τη σύνδεσή της κατά τη διάρκεια του 20ού και του 21^{ου} αιώνα με άλλες επιστήμες, όπως ήδη σημειώσαμε, οι οποίες μετασχημάτισαν τις στερεότυπες μέχρι τότε αντιλήψεις για την αντικειμενική ιστορική γνώση, το πλήρως αποτυπωμένο στις πηγές ιστορικό γεγονός και την αντανakλαστική διαύγεια που, δήθεν, εκπέμπουν οι ίδιες οι ιστορικές πηγές.

Επιπλέον, όσον αφορά τον Μ. Γεδεών, ιστοριοδίφη και Μέγα Χαρτοφύλακα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, οι απο-μυθοποιητές παίρνουν την μαρτυρία του και πάλι *τοις μετρητοίς*, ακριβώς γιατί υπηρετούσε ένα εκκλησιαστικό περιβάλλον και έτσι υποδεικνυόταν ως θετικό για τις απόψεις τους άλλοθι. Αυτός λοιπόν διαβεβαίωνε ότι «ουδαμού ανέγνω, εν ομαλή καταστάσει πραγμάτων (κατά σημερινήν εκδοχήν και φράσιν), βεζίρην ή αγιάννην ή σουλτάνον εμποδίσαντα

Ελληνικής Ιστορίας του κ. Σ. Τρικούπη, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου της Κυβερνήσεως, Δ. Τσαμαδός (1857), *Ανασκευή των παρά του Ν. Κοτζιά ιστορουμένων περί των Ψαριανών πραγμάτων*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου της Αυγής, Νικόλαος Κοτζιάς (1858), *Ανασκευή της του Δ. Τσαμαδού ανασκευής*, Αθήνησι: Τύποις Π. Α. Σακελλαρίου κλπ. κλπ.

⁴⁴περ. *Νέα Εστία* (15.7.1945).

⁴⁵Cart, ό.π., p. 16.

⁴⁶Κατά τη γνωστή έκφραση του δημοσιογράφου και εκδότη της εφ. *Manchester Guardian* C.P. Scott ("A Hundred Years", 5 May 1921), «τα γεγονότα είναι ιερά, η γνώμη ελεύθερη».

⁴⁷Munslow, ό.π., p. 107.

σχολείου σύστασιν ή οικοδομήν...»⁴⁸. Παραβλέπουν όμως τη δική του επισήμανση σε άλλο σημείο του βιβλίου του, η οποία υπονομεύει σοβαρά την προηγούμενη βεβαιότητα: «*Η λεγόμενη καλή των πραγμάτων κατάστασις ...ήκιστα διέφερε της ανωμάλου*»⁴⁹, αναφέροντας μάλιστα πολλά περιστατικά αυτής της ανώμαλης κατάστασης.

Αυτή ακριβώς η ομολογία του Γεδεών επιβεβαιώνει το γεγονός ότι δεν υπήρξε ποτέ «ομαλή κατάσταση πραγμάτων» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Και αυτό είναι αλήθεια, εφόσον πλήθος ιστορικών πηγών μας διευκρινίζουν ότι δεν υπήρχε μόνο μία Τουρκοκρατία αλλά ...πολλές, οι οποίες διακρίνονταν ανάλογα με τον χρόνο και τον τόπο, την απόσταση από την Κων/πολη ή άλλες μεγάλες πόλεις, την ύπαρξη μεγάλου τουρκικού πληθυσμού ή όχι, αλλά και ανάλογα με τις αλλοπρόσαλλες διαθέσεις των τοπαρχών⁵⁰, τις εξεγέρσεις των Ελλήνων, τις οικονομικές συνθήκες, τις ευρωπαϊκές επεμβάσεις και, όπως πάντα, την τυχαιότητα και τη συγκυρία.

Όμως όλες αυτές οι «Τουρκοκρατίες», βαριές ή ελαφρές, βρίσκονταν κάτω από τη νοοτροπία ενός δεσποτικού κράτους. Αν λοιπόν κανείς εστιάσει την προσοχή του μόνο στις περιόδους ή στις περιοχές που η Οθωμανική διακυβέρνηση ήταν «ελαφριά», ή και ανύπαρκτη ή σε γεγονότα με αμφιλεγόμενο περιεχόμενο και ερμηνεία, τότε χάνει στη συνολική εικόνα μιας Αυτοκρατορίας. Σε αυτήν, οι μη-μουσουλμάνοι ήταν πολίτες δεύτερης κατηγορίας, κυριαρχούσε ένα θεοκρατικό καθεστώς, οι μουσουλμάνοι περιφρονούσαν βαθύτατα τις άλλες θρησκείες και τις ανέχονταν (όταν συνέβαινε αυτό...) για λόγους ομαλής διακυβέρνησης, η τιμωρία για πραγματική ή φανταστική αντίσταση ή δυσαρέσκεια ήταν σκληρότατη και αποφευγόταν μόνο με πολλά χρήματα ή άλλες διαμεσολαβήσεις, το Οθωμανικό σύστημα ήταν ληστικό, ένα συνεχές καθεστώς τρόμου με τη βίαιη ιδιοποίηση της παραγωγικής δύναμης των ραγιαδών από τη μουσουλμανική ελίτ, ενώ, σύμφωνα με την Ιδεολογία των Οθωμανών Σουλτάνων, ο κόσμος είναι χωρισμένος στο Βασίλειο των πιστών (μουσουλμάνων) και στο Βασίλειο των απίστων και το Βασίλειο των πιστών όφειλε να κατακτήσει και να επικρατήσει του Βασιλείου των απίστων.

Η άντληση λοιπόν επιχειρημάτων από αυτήν την (υπονομευμένη, εντέλει...) βεβαιότητα του Γεδεών είναι έωλη. Αλλά ο ίδιος δεν ήταν επίσης και τόσο αξιόπιστος, όσο προβλήθηκε. Η Κυριακή Μαμώνη λ.χ., με αφορμή ένα άλλο κείμενό του, θα αμφισβητήσει την αξιοπιστία του για συγκεκριμένες όμως αιτίες:

⁴⁸Μανουήλ Ιω. Γεδεών (1939), *Ιστορία των του Χριστού Πενήτων 1453-1913*, τχ. Δεύτερον, Εν Αθήναις, σ. 179-180.

⁴⁹Ο.π., τχ. Πρώτον, σ. 75.

⁵⁰Ο Κούμας θα σημειώσει παραστατικά ότι «εις τας πόλεις, τας κατοικουμένας το πλείστον μέρος υπό Τούρκων, έπσχον οι άθλιοι [Έλληνες] κακά μεγάλα ως επί το πλείστον από την κατωτέραν μερίδα του έθνους τούτου... Αλλ' οι άγριοι Γενίτσαροι κατέτρωγον τους πτωχούς χριστιανούς ασπλάχνως... Η Λάρισσα έδειξε τρομερώτατα παραδείγματα του λεγομένου... Τα κακά ταύτα κατεπαύοντο κάποτε προς καιρόν ή από αυστηρόν σατράπην, όστις έπνιγε τινάς εκ των Γενιτσάρων, ή από τοπάρχην αγαπώντα την ευτυχίαν του υπηκόου. Αλλ' επειδή και τοπάρχαι και σατράπαι ηλάσσοντο συχνάκις, επανήρχοντο πάλιν τα κακά σφοδρότερα...». Κ. Μ. Κούμα (1832), *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεότερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι υπό Κ. Μ. Κούμα*, Τόμος Δωδέκατος, Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, σ. 539-540.

«Αλλά και εις αυτάς τας δημοσιεύεις του Μαν. Γεδεών τα αφορώσας εις τα υπό του Γερασίου γεγραμμένα σημειώματα, υπάρχουν πλείσται παραλείψεις, και πλείστα κενά, οφειλόμενα αποκλειστικώς και μόνον εις λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Διότι δεν ήτο δυνατόν να έλθουν εις φως αλώβητα και πλήρη κείμενα, δυνάμενα να κλονίσουν τα κατά τους χρόνους εκείνους αγαθάς οπωσδήποτε μετά των Τούρκων σχέσεις μας. *Εις τας δημοσιεύσεις αυτάς, ελλείπει παν ό,τι θα ηδύνατο να παραβλάβη έστω και κατ' ελάχιστον τας σχέσεις αυτάς.* Οπωσδήποτε όμως αι υπ' αυτού φερόμεναι εις φως σ.[ημειώσεις] των κωδίκων, δεν είναι πάντοτε πισταί και ακριβείς»⁵¹.

Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η ερμηνεία της αποσιώπησης του Γεδεών προσιδιάζει, πολλές δεκαετίες μετά, με τις απόψεις των απο-μυθοποιητών, οι οποίες φαίνεται να συντονίζονται με τη σύγχρονη ιδεολογία του Νεο-Οθωμανισμού. Κατ' αυτήν, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν μια ανεκτική, πολυεθνική και πολυπολιτισμική κοινωνία, χωρίς να ασκεί ιδιαίτερη βία προς τους υποδούλους της, οι οποίοι συμβίωναν ειρηνικά με τους Οθωμανούς. Υποκύπτουν έτσι σε έναν αθεράπευτο αναχρονισμό, τον οποίο όμως αλλού μάχονται, παραβλέποντας την αυστηρή προειδοποίηση του Lucien Febvre: «Αποφύγετε το αμάρτημα των αμαρτημάτων, το πιο ασυγχώρητο αμάρτημα: τον *αναχρονισμό*»⁵².

Επίλογος

Οι «παράδοξες περιπέτειες των ιστορικών πηγών», όσον αφορά το Κ.Σ., επιχείρησαν να αναδείξουν τις εγγενείς αντινομίες μιας εμπειριστικής και θετικιστικής ιστοριογραφίας με βαθιά ιδεολογική προκατάληψη. Το «ιδεολόγημα» του Κ.Σ. (όπως καταγγέλλεται) φάνηκε *εναργέστερα* στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με ορόσημα τον πίνακα του Γύζη και το ποίημα του Πολέμη, σε εκείνη την περίοδο της έξαρσης του ρομαντικού εθνικισμού, αλλά αυτό δεν αποδεικνύει ότι το ανέσυρε από την «ανυπαρξία» το πνεύμα εκείνης της εποχής. Κάθε εποχή αναδεικνύει από την ιστορία της αυτά που θεωρεί ότι έχει πρωτίστως ανάγκη. Τότε ήταν η περίοδος μιας έντονης πολιτικής και κοινωνικής απογοήτευσης, εξαιτίας μιας σειράς έντονα δυσμενών συγκυριών, όπως ήταν ο «ατυχής» ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 αλλά και η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (1898), λόγω της πτώχευσης που είχε προηγηθεί (1893). Ήταν μια εποχή που οι Έλληνες αναζητούσαν επείγοντως μια ιδιάζουσα συναισθηματική ενίσχυση, ανατρέχοντας στο παρελθόν, εφόσον το παρόν τους αποκαρδίωνε και το μέλλον δεν προοιωνιζόταν επίσης φωτεινό. Δεν υπάρχει όμως πιο φυσιολογικό αίσθημα σε όλη την ανθρώπινη ιστορία, ατομικά και συλλογικά, από μια τέτοια αναδρομή. Η ίδια η Ελληνική Επανάσταση, οι Βαλκανικοί πόλεμοι αλλά και ο ελληνοϊταλικός πόλεμος στηρίζονταν συναισθηματικά, ως ένα βαθμό, στο ένδοξο λ.χ. αρχαιοελληνικό παρελθόν, το οποίο χρησίμευε ως αποτελεσματικός ενισχυτής θάρρους, υπομονής και επιμονής στις πολλές δυσκολίες του αγώνα τους. Διότι, όχι η αποδεικτική, αλγοριθμική λειτουργία, αλλά η

⁵¹Κυριακή Μαμώνη (1956), «Τρεις κώδικες της επισκοπής Μετρών και Αθυρά», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 21, σ. 130.

⁵²François Dosse (2000), *Η Ιστορία σε ψίχουλα. Από τα Annales στη «Νέα Ιστορία»*, μετ. Αγγελική Βλαχοπούλου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 90.

μυθοποίηση, παρόλες τις υπερβολές της, συγκροτεί *υποχρεωτικά* ταυτότητες και ετερότητες, κάνοντας τον κόσμο οικοδίαίτο, γεμάτο νόημα, που σημαίνει γεμάτο μέλλον και προοπτική.

Οι προεπαναστατικές και μετεπαναστατικές μαρτυρίες, έμμεσες και άμεσες, αρκούν λοιπόν για να δείξουν τη βιαιότητα των Οθωμανών και στην εκπαίδευση, τον διαρκή, εκβιαστικό χρηματισμό των αρχόντων και τοπαρχών τους για να λειτουργήσουν φανερά ή μη σχολεία, την έκτακτη αντιστροφή του κλίματος όταν οι συγκυρίες απέβαιναν ενοχοποιητικές για τους υπόδουλους⁵³ ή, αντίστοιχα, διευκολυντικές⁵⁴. Η επίγνωση του φόβου των πάντων μέσα σε μια καταπιεστική Τουρκοκρατία, μέσα από την προσωπική τους ερεβώδη εμπειρία, πιστοποίησε και καθιέρωσε στους Ρωμιούς την ιδέα της κρυφότητας, της μυστικότητας, όχι μόνο για τα σχολεία, αλλά και για τις εκκλησίες και τους υπόδουλους εν γένει.

Συνεπώς, δεν πρέπει να φανταζόμαστε ότι θα βρούμε μέσα στις πηγές οικήματα με ταμπέλα «Κρυφό Σχολείο». Η γνωστή σε όλους εκπαίδευση των παιδιών στους νάρθηκες των εκκλησιών, με δασκάλους συνήθως ιερείς ή μοναχούς, θα μπορούσε, σε κάποιες περιόδους, να είναι και *κρυφή*, εφόσον ο φόβος των Τούρκων ήταν η καθημερινότητα της εποχής. Πρέπει να σημειώσουμε όμως ότι και η έννοια του «κρυφού», *όπως και κάθε έννοια*, υπόκειται σε ποικίλες *μεταφορικές* διακυμάνσεις νοήματος, δεσμευμένες όπως είναι εν χρόνω, εν τόπω και εν εκάστη συγκυρία, που υπερβαίνουν την απλή και επιθυμητή κυριολεξία της⁵⁵. Μπορεί να περικλείει πλήθος σημασιών και καταστάσεων, τις οποίες μόνο να υποθέσουμε μπορούμε σήμερα. Ο Koselleck θα μας υπενθυμίσει λοιπόν ότι και η ίδια «η ιστορία ως επιστήμη ζει με μεταφορικές εκφράσεις. Αυτή είναι η ανθρωπολογική μας προϋπόθεση...»⁵⁶, ενώ ο Hackett θα τονίσει ότι, «χωρίς μεταφορές, αλληγορίες και

⁵³Πρβλ. το κλείσιμο των αλληλοδιδασκικών σχολείων Χανίων και Ρεθύμνης τον Μάρτιο του 1821 από τον τουρκικό όχλο, τα οποία είχαν βεβαίως και αυτά ήδη ιδρυθεί «δι' αδράς αμοιβής», αλλά θεωρήθηκαν τότε σχολεία «αποστασίας και πολέμου» καθώς και τη φυλάκιση τω δασκάλων τους. Σ. Τρικούπη (1860), *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τόμ. Α', Εν Λονδίνω, σ. 191. Πρβλ. επίσης τον φόβο του Γρ. Κωνσταντά μετά την Επανάσταση (1832) μήπως οι Τούρκοι των Μηλεών του Πηλίου, όπου ήθελε να επανιδρύσει το σχολείο του, δηλαδή ένα βασικό καθήκον του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που είχε κλείσει με την Επανάσταση, «*εκλάβουν το πράγμα αλλέως...*». Γι' αυτό ζητούσε από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως να μεσολαβήσει για να του δοθεί σουλτανικό φερμάνι «υπερασπίζον το σχολείον τούτο από [...] των περιοίκων αλλογενών ενδεχομένας καταδρομάς». Διαμαντής, ό.π., σ. 129.

⁵⁴Πρβλ. το άρθρο 4 του εκσυγχρονιστικού διατάγματος Χάτι Χουμαγιούν (1856), όπου αναφέρεται: «Εἰς τὰς πόλεις, τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωρία, στα οποία ὁ πληθυσμὸς ἀνήκει ἐξ ὁλοκλήρου εἰς ἓνα θρήσκευμα, οὐδὲν κώλυμα θέλει παρεμβληθῆ [μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου...] εἰς τὴν ἐπισκευὴν ἢ ἀνοικοδόμησιν κατὰ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τῶν οἰκοδομῶν τῶν καθιερωμένων εἰς τὴν λατρείαν, τῶν σχολείων, τῶν νοσοκομείων καὶ τῶν νεκροταφείων», δείχνοντας καθαρά τι υφίσταντο οι υπόδουλοι την αμέσως προηγούμενη περίοδο από τους τοπάρχες, κατάσταση την οποία το διάταγμα αυτό επεδίωκε, χωρίς πάντα επιτυχία, όπως είναι γνωστό, να εξαλείψει.

⁵⁵Είναι χαρακτηριστικό ότι η εκζήτηση της ίδιας της κυριολεξίας δείχνει ότι πίσω της λειτουργεί μια έκτακτη μεταφορά *ισχύος*, εφόσον η *κυριο-λεξία* λειτουργεί ως η βασική «ιδιότητα του Κυρίου». Ζακ Ντερριντά (2004), *Η Λευκή Μυθολογία. Η μεταφορά μέσα στο φιλοσοφικό κείμενο*, μετ. Γιώργος Φαράκλας, Αθήνα: Βι-βλιοπωλείον της Εστίας, σ. 25.

⁵⁶Reinhart Koselleck (2002), *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*, trans. T. S. Presner and Others, Stanford, California: Stanford University Press, p. 7.

πυκνή περιγραφή του γύρω μας κόσμου καμιά συγκριτική μελέτη ή ανάλυση δεν μπορεί να στηριχθεί»⁵⁷.

Η «ανυπαρξία» λοιπόν συγκεκριμένων ιστορικών πηγών για τα Κ. Σ. δεν αποδεικνύει ότι δεν υπήρξαν, εφόσον ό,τι είναι επί λέξει «κρυφό», δεν περιμένουμε, εύλογα, να εμφανιστεί αυτούσιο μέσα στις πηγές και, επιπλέον, είναι γεγονός ότι ποτέ δεν αντανακλάται ολόκληρο το παρελθόν μέσα σε αυτές. Όπως θα επισημάνει και ο R. Evans, «τα κενά ενός ντοκουμέντου, αυτά που δεν αναφέρει, είναι συχνά εξίσου ενδιαφέροντα με αυτά που περιέχει» και ο ιστορικός, παραβλέποντας τα κενά, ασκείται στη συναρμολόγηση ενός παζλ, πρέπει δηλαδή «να φαντάζεται το περίγραμμα»⁵⁸. Αλλά και ο M. Bloch θα μας υπενθυμίσει ότι «οι ιστορικοί πρέπει να εξετάζουν με μεγαλύτερη προσοχή αυτά που δεν λένε οι πηγές, εφόσον η ζωή της ανθρωπότητας είναι γεμάτη από ψευδείς ειδήσεις»⁵⁹, ενώ, τέλος, ο Michel De Certeau θα αναρωτηθεί: «Απ' όλα όσα κάνει ο καθένας, πόσα γράφονται;»⁶⁰.

Θα μπορούσε, επίσης, να ισχυριστεί κανείς ότι είναι πιο πιθανή η ύπαρξη του Κ. Σ. κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, κατά τους «Σκοτεινούς αιώνες» της Τουρκοκρατίας. Όπως θα σημειώσει ο Κ. Κούμας, μετά την Άλωση, «δεν έλλειψαν εξ ολοκλήρου από το Ελληνικόν γένος άνδρες πεπαιδευμένοι, αλλά ...οι ολίγοι ούτοι, εκ περιστάσεων αγνώστων προκύψαντες, παρομοίαζαν αμυδρά και διψαλέα λυχνάρια κείμενα μεταξύ παχυτάτου σκότους...»⁶¹. Αυτές οι αόρατες, άγνωστες ήδη στον Κούμα, περιστάσεις γέννησαν κάποιους πεπαιδευμένους άνδρες, οι οποίοι συγκόμισαν εν μέσω «παχυτάτου σκότους» το ελληνικό παιδευτικό εγχείρημα μέχρι τις μέρες του, ενώ δεν θα πρέπει να αγνοηθεί και η *συνύπαρξη* φανερών και κρυφών σχολείων, μέσα στο καθεστώς της έλλειψης πολιτικής ελευθερίας, όπως έχει δείξει ο Γρ. Παπανίκος⁶², αναθεωρώντας πειστικά τον καταγελλόμενο αποκλεισμό τους.

Επιπλέον, δεν χρειαζόταν ειδικό φιρμάνι του Σουλτάνου για την απαγόρευση σχολείων. Θα μπορούσε να ήταν μια απαγόρευση χωρίς φιρμάνι, εφόσον ολόκληρη η ανθρώπινη ιστορία δεν γράφεται μόνο με εγκυκλίους και φερμάνια, ακόμη και σήμερα, όπου επικρατεί μεγαλύτερη διαφάνεια και λογοδοσία, με πλήθος ιστορικών πηγών να έρχονται στο φως. Εκείνη την εποχή, κατά την οποία οι επίσημες και ανεπίσημες καταγραφές ήταν, συγκριτικά με τη σύγχρονη εποχή, ελάχιστες, η λεγόμενη κιόλας «απουσία» τεκμηρίων δεν πρέπει να μας εκπλήσσει.

Εξάλλου, όπως είδαμε, η «απουσία» *καταγεγραμμένων* ιστορικών πηγών δεν αποτελεί πλέον αιτία για την άρνηση ή απαξίωση των ιστορικών γεγονότων. Με

⁵⁷Peter Hackett (1988), «Aesthetics as a Dimension for Comparative Study», *Comparative Education Review*, 32(4), p. 389. Και ο Latour θα αναρωτηθεί: «Πώς μπορεί να μιλήσει κανείς χωρίς τρόπους, χωρίς φιγούρες, χωρίς μεταφορές, χωρίς να παρασύρεται, χωρίς μαεστρία...». Bruno Latour (2013), *An inquiry into modes of existence: an anthropology of the moderns*, transl. Catherine Porter, Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, p. 127.

⁵⁸Richard J. Evans (2009), *Για την υπεράσπιση της ιστορίας*, μετ. Λυδία Παπαδάκη, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 115, 112.

⁵⁹Dosse, ό.π., σ. 95.

⁶⁰Μισέλ Ντε Σερτώ (2010), *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετ. Κική Καψάμπελη, Αθήνα: Σμίλη, σ. 154.

⁶¹Κούμας, ό.π., σ. 554. Ο Κούμας θα εντοπίσει «την αρχή της αυξήσεως της παιδείας» περί το 1720. Ό.π., σ. 555.

⁶²Γρηγόρης Θ. Παπανίκος (2021), «Τα Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν, Αλλά Ήταν Παράνομα», *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό*, Τόμος 1, Τεύχος 1, σ. 11-30 και του ιδίου (2025), *Τα Ελληνικά Κρυφά Σχολεία: Μία Κλειωμετρική Προσέγγιση*, Αθήνα: Αθηναϊκό Ινστιτούτο.

δεδομένο ότι η σύγχρονη ιστοριογραφία δεν προσκολλάται τόσο στη θετικιστική ανεύρεση ή μη ιστορικών πηγών, όσο στον αφουγκρασμό του ιδιάζοντος κάθε φορά πνεύματος που διαρρέει και νοσηματοδοτεί το εκάστοτε παρελθόν και οδηγεί εντέλει, όχι σε μια αλγοριθμική αποδεικτικότητα των ιστορικών γεγονότων, αλλά στην εκφιλοσόφηση της ιστορικής πορείας των λαών. Σύμφωνα με τη γνωστή επισήμανση του Lucien Febvre, «η ιστορία γίνεται με γραπτά τεκμήρια, πιθανότατα. Όταν υπάρχουν τέτοια. Αλλά μπορεί να γίνει, οφείλει να γίνει, χωρίς γραπτά τεκμήρια όταν αυτά δεν υπάρχουν καθόλου, με ό,τι η επινοητικότητα του ιστορικού μπορεί να του επιτρέψει να χρησιμοποιήσει για να κατασκευάσει το μέλι του, ελλείψει των συνηθισμένων λουλουδιών. Με λέξεις, λοιπόν, με σύμβολα, με τοπία, με κεραμίδια. Με είδη χωραφιών και ζιζανίων. Με εκλείψεις της σελήνης και λαιμαργίες ζώων... Με μια λέξη, με ό,τι, ανήκοντας στον άνθρωπο, εξαρτιέται από τον άνθρωπο, χρησιμεύει στον άνθρωπο, εκφράζει τον άνθρωπο, σημαίνει την παρουσία, τη δραστηριότητα, τις προτιμήσεις και τους τρόπους ύπαρξης του ανθρώπου»⁶³.

Υπάρχουν λοιπόν ιστορικά στοιχεία που κυκλοφορούν ευρέως μέσα στη προφορική/λαϊκή παράδοση, πολύ πριν κάποιος θελήσει να τα καταγράψει. Αν η ένσταση είναι ότι η προφορική παράδοση *διαμεσολαβεί/ται*, δηλαδή μυθοποιεί, προσθέτει και αφαιρεί, μετασχηματίζει και τροποποιεί, εξιδανικεύει και υποβαθμίζει, αυτό ακριβώς κάνει και η γραπτή παράδοση, όπως σημειώσαμε προηγουμένως, οι ιστορικές πηγές ή καλύτερα τα «ιστορικά ίχνη»⁶⁴, που εκλαμβάνουν οι ιστορικοί ως τεκμήρια και πηγές, σύμφωνα με την «προ-απόφαση» τη δική τους, της ομάδας τους, της κοινωνίας και πολιτείας τους. Διότι ήταν ο θετικισμός εκείνος που κατέστησε τον ιστορικό «σκλάβο των γραπτών πηγών», καθιστώντας και την ιστορία του απλώς «ενεργοποίηση των στοιχείων που προσφέρουν οι γραπτές πηγές»⁶⁵. Και όπως θα τονίσει η Carolyn Steedman, ενώ *βρίσκουμε* το παρελθόν στις πηγές, ταυτόχρονα το *δημιουργούμε* κιόλας, μετακομίζοντας τα ίχνη του σε έναν διανοητικό χώρο που δεν είναι ούτε μέσα ούτε έξω από μας αλλά κάπου *ανάμεσα*, σε ένα «φανταστικό βασίλειο», το οποίο δημιουργούμε «για να τοποθετήσουμε αυτά που βρήκαμε»⁶⁶.

Συνεπώς, η παρουσία τόσων έμμεσων ή άμεσων *ιχνών* για το Κ.Σ. κατά την προεπαναστατική και μετεπαναστατική περίοδο θεωρούμε ότι, *για την ώρα*, είναι επαρκής για να φέρει στο προσκήνιο μια πραγματικότητα, ή, καλύτερα, έναν «*ισχυρισμό*» (κατά τον Halbwachs), που κρυβόταν όχι μόνο από τους Οθωμανούς αλλά και από τις ίδιες κάποτε τις ιστορικές πηγές των υποδούλων. Βεβαίως, το ζήτημα αυτό, όπως και όλη η ιστορία/ιστοριογραφία, είναι ανοιχτό στην περαιτέρω,

⁶³ Λε Γκοφ, ό.π., σ. 245-246.

⁶⁴ Για τη μετάβαση από τα ίχνη στις πηγές ο P. Burke θα σημειώσει χαρακτηριστικά: «Παραδοσιακά, οι ιστορικοί αναφέρουν τα έγγραφα τους ως 'πηγές', σαν να γέμιζαν τους κουβάδες τους από το ρεύμα της Αλήθειας και οι ιστορίες τους να γίνονται όλο και πιο καθαρές καθώς πλησιάζουν στην προέλευσή τους. Η μεταφορά είναι ζωντανή, αλλά είναι επίσης παραπλανητική, με την έννοια ότι υπονοεί τη δυνατότητα μιας αφήγησης του παρελθόντος που δεν είναι μολυσμένη από μεσάζοντες», γεγονός όμως που είναι ανέφικτο. Έτσι, θα τονίσει ότι ο Δανός ιστορικός Gustaaf Renier, για να εξουδετερώσει αυτή την παραπλανητική συνδύλωση, θα προτείνει την αλλαγή της ονομασίας των πηγών απλώς σε *ίχνη*, η εμφανής διασπορά των οποίων δεν μπορεί να επιτρέψει, κατ' αρχήν, την αυτόματη συμπερίληψή τους σε μια αφηγηματική ακολουθία. Burke Peter (2001), *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*, London: Reaktion Books, p. 13.

⁶⁵ Dosse, ό.π., σ. 40.

⁶⁶ Carolyn Steedman (2001), *Dust. The Archive and Cultural History*, Manchester: Manchester University Press, p. 82.

διαλογική και διερευνητική πάντοτε, έρευνα, εφόσον η «θεότητα» και της ιστορίας αλλά και της ιστοριογραφίας είναι η *αναθεώρηση*⁶⁷. Αυτή η «θεότητα» υπαγορεύει ακριβώς την ευέλικτη παρουσία μιας μη-ακινητοποιημένης, μη-τελεσίδικης ιστορίας, ώστε να αποφευχθεί η χειραγώγηση και η αποπλάνηση συγγραφέων και αναγνωστών...

⁶⁷ Σμυρναίος, *Η Ιστορία ως επιπόχωση...*, ό.π., σ. 184.

The Paradoxical Adventures of Historical Sources: “To Kryfo Scholio”

Antonis L. Smyrnaios

*Professor of Modern Greek History, History of Modern Greek
Education, and History Teaching*

Director, Laboratory of Educational History

Department of Primary Education, University of Thessaly, Greece

The presentation seeks to introduce a reflection on the treatment of the “Kryfo Scholio” as a national myth. It begins by questioning the positivist approach to historical sources, outlining a set of fundamental prerequisites that should be taken seriously by both authors and readers of historiography, so that the exploration and interpretation of these sources ultimately become more fruitful. It then presents several objections to the contemporary demythologization of the “Kryfo Scholio” which arise from applying the aforementioned prerequisites and provides certain historical sources that suggest an alternative perspective on the issue.

Keywords: *Secret School, national myth, historical sources, historiography, positivism, myth debunking, Greek education, Ottoman period, historical interpretation, collective memory*